

DOĞU AVRUPA'NIN RUNİK ALFABE SİSTEMLERİ ÜZERİNE

István VÁSÁRY

Yüz yıl önce Vilhelm Thomsen'in Göktürk runik yazısını çözmesi Türkoloji ile yazı tarihinin yeni bir bölümünü açtı¹. Dâhi bilim adamı Orhon yazıtlarını yayınlamakla kalmıyarak Talas yazıtları ve NagyszentMiklós definesi ile de meşgul oluyordu². Bu define parçalarının üzerindeki yazılar ile Sekel yazısının kalıntıları birçoğumuzun hocası, seçkin Macar Türkolođu Gyula Németh'in başlıca araştırma konularındandı³, ve bendeniz de bizzat kendisi ile Profesör Lajos Ligeti'nin özendirmesi üzerine, daha üniversite öğrencisi iken runik yazı ile uğraşmaya başladım. İşte bu konu sayesinde ki Göktürk yazısının en büyük ustası, bugün aramızda bulunmakla bize şeref veren S. G. Klyaşornıy ile tanıştık. Doğu Avrupa runik yazılarının problemleri, Rus ve Macar Türkoloji tetkiklerinin tabii olarak önemli alanını oluşturmaktadır. Geçen on yıl, yeni buluntular ortaya çıkmış ve bu konuda bir takım yenilikler yayımlanmıştır. İzninizle bu sahadaki araştırmaların bugüne kadar elde ettiği sonuçları derlemeğe çalışacağım. Ne var ki, Göktürk yazısı ile Doğu Avrupa runik yazı sistemleri arasındaki bağlara geçmeden önce yazı sistemlerinin oluşması hakkında birkaç teorik soruna da değinmemiz gerekecek.

¹ Thomsen'in Danimarka Fen ve Edebiyat Kraliyet Akademisi'nin 15 Aralık 1893 tarihli oturumunda sunulan ilk bildirisinin, bir de 1896'da basılan *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* adlı eserinin Türkçe çevirilerine bak.: Vil. Thomsen, *Orhon ve Yenisey yazıtlarının çözümü. İlk bildiri; Çözölmüş Orhon yazıtları*. Ankara 1993 (TDKY: 595).

² V. Thomsen, "Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós". Kopenhagen 1917 (Danimarka Akademisinin bildirilerinde); sonra, toplamış eserlerinde: *Samlede Afhandlinger*, III, København 1922. 325-53.

³ J. Németh, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*. Mit 2 Anhängen: 1. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. 2. Die ungarische Kerbschrift. Budapest-Leipzig 1932; Németh Gy., *A magyar rovásírás*. Budapest 1934 (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. 2.); J. Németh, "The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Hung.* XXI (1971), 1-52.

Bir yazı sisteminin oluşması dillerin organik oluşum yolundan oldukça farklıdır. Bir yazı, her seferinde bir kişinin ya da birkaç kişinin özerk, bağımsız yaratış, ya da adaptasyon yoluyla ortaya çıkarılan eseridir. Bağımsızlık açısından yaratış ile adaptasyon arasında birçok aşama mevcut olduğu halde, en sadık adaptasyon söz konusu olduğu zaman bile yaratma unsurunu görmezlikten gelemeyiz, çünkü bir yazının başka bir dilin sesleri ile fonetik sistemine adapte edilmesi mutlaka envansiyon gerektirmektedir. Lâtin alfabesinin Yunan alfabesinden, ya da Kiril alfabesinin gene Yunan alfabesinden yaratılışı, bu türden adaptasyon örnekleri; ama iki sürecin sonuçları birbirinden ne kadar farklı! Lâtin alfabesi M.Ö.'ki yüzyıllarda, Kiril alfabesi ise M. S. 9-10. yüzyılda meydana geldi. Lâtin alfabesi Lâtinceye, Kiril alfabesi ise Güney-Slâv dili olan Eski Bulgarcaya uygulanmıştı. Esas itibarıyla, Kiril alfabesi, eski dönemin Yunan ünsial harflerine dayanan Lâtin alfabesinden çok farklı olarak, Yunan alfabesinin apayrı bir minüskül tipinden oluşturulmuştu⁴. Nihayet, bir yazı sistemi oluşumundan sonra yüzlerce yıllık, bazen ise binlerce yıllık gelişmesi sırasında bir takım şekil ya da imlâ değişmelerine mütemayildir. Meselâ bugünkü Lâtin veya Kiril yazısını bilen bir kişi bu alfabelerle yazılan ortaçağ vesikalarını okumakta büyük müşkülâta uğrayabilir. İnanılmaz zenginlikle belgelenen Lâtin ve Kiril yazılarını araştıran paleografin bile karşı karşıya kaldığı bütün bu zorlukları göz önünde bulundurursak, eski Türk runik yazı sistemlerinin araştırmacısının ne kadar zor bir görevin üstesinden gelmesi gerektiğini hemen anlayabiliriz. Mevcut yazılı anıtların çok az miktarda olması bir yana, bunların okunuşu ve yorumlanması da bazen güvensiz. Bu ortamlar içerisinde hipotezlerin bolluğu da şaşılacak bir şey değil ve küçük bir anıtın bulunması bile bilgilerimizin artırılmasında önemli bir rol oynayabilir. Bundan böyle takip edeceğim yöntem şudur: Emin olandan emin olmayana doğru ilerlemiş olacağım. Demek ki büyük Avrasya bozkır yolunun iki ucunda iki runik yazı bilinmektedir: doğuda Göktürk runik yazısı, batıda ise Sekel runik yazısı. Bu yazıların yansıttığı fonetik ses sistemlerini oldukça iyi tanımaktayız. Ne var ki, bu ikisi arasında, coğrafi açıdan Kafkasya kuzeyindeki bölgelerde ve ayrıca Karpat havzasında, çözümü emin olmayan iki bağımsız runik yazı sistemi vardır. Birincisini Hazar, ikincisini Geç Avar olarak adlandırıyoruz (bu isimler üzerinde biraz sonra duracağız). İlk olarak Göktürk, sonra da Sekel yazısını yakından inceledikten sonra, diğer iki yazı sistemlerini de ele alırken şu başlıca sorulara yanıt arayacağız: Bu yazı sistemleri kim ya da kimler tarafından oluşturulmuştu? Hangi gereğe dayanarak ya da kimin emri üzerine? Nerede ve ne zaman? Yeni alfabeler hangi yazı sistemine istinaden özerkliğin hangi aşamasında meydana çıkartılmışlardı?

⁴ Kiril alfabesinin oluşturulması hakkında bak.: V. A. Istrin, *1100 let slavyanskoy azbuki*, Moskva 1963. 127-148.

Göktürk yazısının tarihi bilinen en eski abidesi olan Tonyukuk yazıtı 700'lü yıllardan kalma, ilk Türk İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi ise 552'dir. Büyük Orhon yazıtlarının imlâ ve paleografi bakımından yüksek bir seviyede bulduklarından yazının ancak 700'lü yıllarda oluştuğu düşünülemez. Öyleyse Göktürk yazısının oluşum dönemi aşağı yukarı 550 ile 700 arasındaki 150 yıl olabilir. Çin kaynaklarına göre Göktürklerin yazısı *Hu* yani Soğd yazısına benzerken bir Bizans kaynağına göre Soğd Maniakh'ın yönetimindeki Göktürk heyeti Bizansa 568'de İskit harfleriyle yazılmış bir mektup götürmüş⁵. İlk Türk İmparatorluğu döneminde Göktürkler Soğd yazısını kuşkusuz kullanmışlardır, Bugut'ta bulunan Soğd yazıtı bunu açıkça ispatlamaktadır⁶; fakat büyük bir ihtimalle daha ilk Göktürk kağanları devrinde Soğd alfabesine dayanan Göktürk yazısı meydana gelmişti. Sir Gerard Clauson'un inandırıcı delillerine dayanarak Göktürk alfabesinin Batı Göktürk kağanı İştemi'nin talimatı üzerine oluşturulduğunu yüzde yüz olmasa da, büyük bir ihtimalle iddia edebiliriz⁷. Yeni yazıyı doğuran ihtiyaç büyük imparatorluğun idare edilmesi, ayrıca önde gelenlere yazılı mezar taşlarının dikilmesi idi. Yazının doğum yeri olarak ise herhalde Batı Göktürk mıntıkları, yani Talas ile Çu nehirlerinin civarı sayılabilir. Yenisey, Tuva ve Altay yazıtlarının farklılıkları ve bazen daha ilkel hazırlanışları, Kızlasov'un tespit ettiği üzere, yazıtların daha eski olduklarından değil, periferik durumlarından kaynaklanır⁸. Göktürk yazısı nasıl doğdu? Prototipi ya da daha çok modeli diyelim, Soğd yazısının yerli bir varyasyonu idi*. Ne var ki, Aramî asıllı, 22 harf içeren Soğd yazısı Türk dilini yansıtması açısından hiç de ideal değildi. Buna rağmen belirtilere göre Göktürk alfabesi oluşturulurken 16-17 işareti kullanılabilirdi; diğer 10-12 işaret ise Yunan alfabesinden alındı. Yunan alfabesi daha M. Ö. 4. yüzyılda Baktria'ya, yani sonraki Toharistan'a ulaşmış ve Batı Göktürklerin komşuları ve büyük hasımları olan Eftalitler de Yunan alfabesini kullanmışlardı⁹. Geri kalan 10-12 işaret, piktogram ya da özerk grafik eser olarak meydana geldi.

⁵ Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* I, Wiesbaden 1958. 10; Bizans müverrihi Menandros'un eserinin Macarca tercümesi: Györffy Gy., *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest 1975. 76-9.

⁶ S. G. Kljaštornyj-V. A. Livsiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Hung.* XXVI (1972), 69-102.

⁷ G. Clauson, "The origin of the Turkish "runic" alphabet", *Acta Orientalia (Kopenhagen)* XXXII (1970), 51-76.

⁸ L. R. Kızlasov, "Novaya datirovka pamyatnikov Eniseyskoy pis'mennosti", *Sovetskaya Arheologiya* 1960/3 (ayrı basım).

* Buhara ile Semerkand arasındaki merkezî Soğd obaları Batı Göktürk bölgelerine çok yakındı. Aslında becerikli tüccarlar olan Soğdlar Doğu Göktürlere de erken ulaşmış ve Çin'de bile yabancılık çekmemişlerdi.

⁹ R. Ghirshmañ, *Les Chionites-Hephtalites*, Cairo 1958. 63.

Bütün bu "ham maddelerden" yazının yaratıcısı üniter bir grafik ve ortografik düzen teşkil etti. Kalın ve ince seslilerin yanında uyguladığı iki türlü sessiz işaretleri, Göktürk yazısı oluşturucusunun en orijinal ve en parlak fikri olarak nitelendirilebilir. Belirtilere göre kalın sesler için Soğd harfleri, ince sesler için ise Yunan alfabesinin harfleri örnek alındı. Ayrıntılar hakkında birçok araştırılacak nokta daha vardır; fakat Göktürk yazısı esas itibarıyla demin anlattığımız şekilde meydana gelmiştir: Oluşturucusu Soğd alfabesini örnek alırken bunlara Yunan asıllı özerk işaretler de ekleyerek uyumlu bir grafik sistem ortaya koymuştur¹⁰.

Şimdi de binlerce kilometrelik bir sıçrama ile Batıya geçip Sekel runik yazısını ele alalım. Burada, dinleyicilerin Macar olması hâlinde lüzumsuz olan bir soru ile başlayalım: Sekeller, Macarca *Székely* dediklerimiz kimlerdir? Bugün Sekeller, Macarların Erdel ya da başka adıyla Transilvanya'nın orta ve güneydoğu bölgelerinde yaşayan yaklaşık bir milyonluk bir etnik grubudur. Bu bölge, 1918'den beri Romanya'ya bağlıdır. Sekeller 10.-11. yüzyılda Macar Krallığı'nın kuzey-batı sınırlarında ve Bihar mıntıkasında hudut muhafızları ve veliaht prens'in (Lâtincede *dux*) halkı iken, 11. yüzyıldan itibaren büyük bir ihtimalle artık bugünkü Erdel bölgelerinde oturuyorlardı. Buralarda, Macar kralının bağışladığı imtiyazla (*privilej*) korunan asıl sakinler sayılıyorlardı ve 1876'ya kadar geleneksel Macar il sisteminin (*megye* sistemi) dışında kalıp bağımsız bir kamu idaresi sistemine (*szék* sistemi) sahiptiler. Erdel'de Romenlerle ne geçmişte ne de bugünlerde fazla karışmıyor, Romen denizinde bir Macar etnik adası oluşturuyorlar. Sekeller, bilindikleri 10-11. yüzyıldan beri Macarca konuşuyorlar; fakat adları ayrıca bazı gelenekleri aslında çekirdeklerini bir Bulgar-Türk etnik grubu teşkil ettiğini göstermektedir. Asıl şekilleri *Sekel*, *Sekül* olan isimleri, Bulgar-Türk *Eskel* kabilesinin ismiyle bağlantılı olabilir. Bu ismi Volga Bulgarlarında bulmak mümkün. (Parantez içinde: Macar yer isimleri olan *Bercel* ile *Szovárd* iki başka Volga Bulgar kabilesinin, *Bersil* ve *Suvar*'ın isimlerini muhafaza etmektedir.) Sekellerin daha ortaçağdan beri belirtileri bulunan güçlü, Hunlardan gelme inancı da Bulgar Türk ilişkileri ile açıklanabilir. Zira Bulgar halkları, 453'te Atilla'nın ölümünü müteakip Pontus (Kara Deniz) bölgesine geri çekilen Hunlar ile doğudan 463 dolaylarında o taraflara ulaşan Oğur halklarının karışımından ortaya çıkmıştı¹¹.

Sekel yazısı kuşkusuz Macarcanın yazılışı için, Sekellerin artık hep Macarca konuşmaya geçmelerinden sonra uygulanmıştır. Fakat hiç bir zaman bütün Macarların kullandığı genel bir yazı haline gelmediğinden "Sekel yazısı" terimini kullanır-

¹⁰ Türk, Soğd ve Yunan harflerinin karşılaştırmalı bir tablosu bak.: G. Clauson, "The origin of the Turkish "runic" alphabet", *Acta Orientalia (Kopenhagen)* XXXII (1970), 74-6.

¹¹ Sekellerin yukarıda tanıttığım tarihi ve menşeinin Bulgar Türk halklarıyla bağlı olduğu hakkında bak.: Gy. Györffy, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről, A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*. Budapest 1959. 63-68.

sak daha iyi olur¹². Sekel yazısından 13. yüzyıldan itibaren çeşitli kaynaklar bahsetmektedir ve birçok orijinal epigrafi anısı da kalmıştır bize. Tarihinden emin olduğumuz en eski anı 15. yüzyıldan kalmaz; fakat tarihi tespit edilememiş birkaç anı muhtemelen daha eskidir¹³. Elbette ki, Lâtin yazısının 11. yüzyılda yayılmasından sonra Sekel yazısı önemini yitirmiş, "resmî" yazı olamamış ve Lâtin alfabesinin yanısıra ancak Hristiyanlık önceki "Pagan" geçmişin hatırası olarak varlığını koruyabilmişti. Meselâ Sekel ustaları kiliselerin taş ya da tuğlalarına isimlerini veya İncil'den alıntılar kazmışlardı. En ilginç anılardan biri "Bologna Runik Takvimi" olarak adlandırılan, 17. yüzyılın sonunda İtalyan askerî mühendisi Marsigli tarafından kaleme alınarak kurtarılan, bir çubuğa kazılmış bir Hristiyan takvimidir¹⁴. Sekel yazısı ortaçağda İskit yazısı olarak da anılıyor. Bu isim Macar ve Sekellerin genel olarak kabul ettiği doğu, "İskit" kökenli oldukları inancını yansıtmaktadır. Yazının menşei hakkında elbette geçen yüzyılın sonuna kadar hiç bir şey bilinmemişken bir Macar araştırmacısı Géza Nagy daha 1890'da, Thomsen'in çözümünden önce Göktürk yazısıyla ilişkisi olduğu fikrini ortaya atmıştı¹⁵. Thomsen'in çözümünden sonra ise Türk ve Macar runik yazıları arasında bir ilişki olması gerektiği artık bir açıklık kazandı. Bu ilişkinin varlığını bilimsel yöntemle kanıtlayan Gyula Németh idi¹⁶. Ne var ki bu konuda bir takım soru işaretlerini araştırmacılar hâlâ kaldıramadı.

İki yazı arasındaki başlıca benzerlikler şunlardır: Samî yazılarında genellikle görüldüğü gibi, her iki yazı sağdan sola gidiyor, her iki yazının kazma karakteri var, yani kazma tekniğini korumaktadır, seslilerin yazılıp yazılmaması her iki yazıda aynı ilkelere dayanmaktadır. Sözcükleri birbirinden ayırmak için her iki yazıda genellikle iki nokta üstüste kullanılıyor ve muhtemelen asıl olarak da kullanılmış işarettir. İşaretlerin şekli ve yansıttıkları ses ile ilgili olarak şunlar kaydedilebilir: Beş işaretin şekli ve yansıttığı ses iki yazıda aynıdır: é Œ, n), ş Λ, s I, r V|. Daha

¹² Daha önce kendim de Macar araştırmacıların çoğu gibi "Macar yazısı" terimini kullanmıştım, ama halen "Sekel yazısı" terimini daha uygun buluyorum. Sekel yazısı ve üzerindeki araştırmaların tarihi hakkında bak.: Vásáry I., "A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete", Keletkutatás 1974, 159-171.

¹³ Sekel yazısının tüm abidelerini ayrıntılı bir şekilde tanıtan en iyi eser hâlâ Gy. Sebestyén'in kitabı: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Budapest 1915. Daha çağdaş, kısa hacimli, ama çok yararlı bir monografi: Németh Gy., *A magyar rovásírás*. Budapest 1934 (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. 2.). G. Ferenczi'nin tebliği Sekel yazısının şimdiki Erdel bölgesinde bulunan abidelerini, yeniden buldukları dahil olmak üzere, tanıtmaktadır: "A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei", *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szeged 1992. 51-67.

¹⁴ Son yayını: Sándor K., *A Bolognai Rovásemlék*. Szeged 1991. (Magyar Ostörténeti Könyvtár 1).

¹⁵ Nagy G., "A székely írás eredete", *Ethnographia* 1895, 269-76.

¹⁶ Németh Gy., *A magyar rovásírás*. Budapest 1934. 26-9.

10 sesin işareti şekil bakımından birbirlerine çok yakındır ve bunların akrabalığı da muhtemel sayılabilir. Bu 15 işarete Kiril alfabesinde kökleri bulunan 4 işaret ekleniyor: *a* \mathbb{A} , *f* \otimes , *h* χ , *l* \mathbb{M} , ikisi ise Glagolit alfabesinin işaretlerine şaşırtıcı bir benzerlik gösteriyor: *e* \mathfrak{Z} , *o* \mathfrak{O} . Kiril ile Glagolit harflerinin varlığı önemli bir kronolojik ipucu sağlıyor bize: Bunlar ancak 10. yüzyılda Sekel alfabesine geçebildi. Aralarında Gyula Németh de olmak üzere önceleri araştırmacılar bu dört işaretin kaynağı olarak Yunan alfabesini göstermişler ve Sekel yazısının oluşum yeri olarak Pontus bölgesini, yani Kara Denizin kuzey sahillerini kabul etmişlerdi. Ne var ki ilkin Géza Fehér'in dikkatleri çektiği gibi¹⁷, Yunan *Theta* harfiyle ancak Kiril alfabesinde *f* yazılabildiği için her dört işareti Kirilden izah etmekte yarar var. Glagolit işaretlerinin varlığı hakkında iki izahat verilebilir: Ya Glagolit yazısından adapte edildi, ya da Glagolitin de adapte edildiği alfabeden alındı. Bildiğimiz gibi, daha sonraları Kiril adını alan Konstantin, Glagolit yazısını oluşturmadan, yani Slâv misyonundan önce, 860'lı yılların başlarında Kırım'a, yani o zamanki Hazaristan'a gitmiş ve oralarda İbranî ve Samaritan (Suryanî) alfabelerini de öğrenmişti. İbranî harflerinin etkisi hem Glagolit hem Kiril alfabesinde açıkça gözüküyor (örneğin *ş* ve *ç* harflerinde). Büyük bir ihtimalle Hazar yazısını da öğrenmiş ve Glagolit yazısının bazı harfleri buradan kaynaklanmıştır¹⁸. Nasıl olursa olsun, iki Sekel ve Glagolit işaretinin doğrudan ya da dolaylı ilişkisi inkâr edilemez. Sekel alfabesinin kalan on harfi ya özel envansiyonun sonucudur ya da kökeni henüz bilinmemeyendir.

Yukarıdaki yazı tarihi tahlili, yazının doğuşu hakkında bilgi veriyor bize: Sekel yazısı 10. yüzyılda, bugünkü Karpat havzasında, Macarlaşmış Sekellerin dilini kaydetmek amacıyla meydana geldi. Oluşturana ya da oluşturulanları Sekellerin boy gelenekleri nedeniyle bildikleri ve Göktürk yazısıyla uzaktan akrabalık gösteren Bulgar Türk alfabesine özellikle dayanmıştı. Bu işaretlere Kiril ve Glagolit alfabelerinin birkaç işareti eklenmiş, yeni işaretler de meydana getirilmiş ve bütün bunlar bir tek grafik düzene sokulmuştu.

Sekel runik yazısının kaynaklarını aradığımızda en ilginç soru, Göktürk yazısı ile Sekel yazısındaki beş tane tamamen eşit, ve aşağı yukarı on tane kısmen benzeyen işaretin benzerliklerinin kaynağı; yani bu iki runik yazının uzak akrabalığının ne anlama geldiğidir. Çok anlamlı belirtiler olarak, iki Sekel işaretinin Göktürk benzeri ancak Yenisey Göktürk yazısında mevcut (*ş* ve *é*), birinin ise Talas yazıtlarında (*r*). Bunlar, Göktürk yazısının oluşumu hakkında söylediklerimi doğru-

¹⁷ G. Fehér, "Pametsnitsite na prabălgarskata kultura", *Izvestiya na Bălgarski Arheologičen Institut* III (1925), 56.

¹⁸ G. Vékony, "Die Glagolica und osteuropäische Schriften in der späten Völkerwanderungszeit", *Hungaro-Bulgarica* I. Budapest 1986. 76-84.

luyor: yazının oluşumu ve yayılması açısından İran asıllı nüfusu olan bölgeleri de kapsayan Batı Türk bölgelerinin rolü her şeyden önemliydi. Batı Türk bölgelerinin runik yazısı ile Sekel runik yazısı arasındaki ilişkiyi, coğrafya açısından aralarında yer almış iki bağımsız runik yazı sistemi, yani Hazaristan ve Geç Avar yazıları sağlıyor. İlkönce, Kiril'in Hazaristan yolculuğu ile ilgili olarak değindiğimiz Hazar yazısı üzerinde duralım.

7.-10. yüzyıllarda parlak dönemini yaşayan Hazar İmparatorluğunda çok çeşitli halk, din ve medeniyet yanyana yaşıyordu, fakat ırk açısından saptayıcı unsur, kuşkusuz çeşitli Türk dilleri konuşan gruplar oluşturuyordu. Hazaristan'daki yazı kullanımı hakkında birbirinden farklı bilgilere sahip bulunuyoruz; meselâ 10. yüzyılın sonunda el-Nedîm, Hazarların İbranîce yazdıklarından bahsediyor¹⁹. Şaşılacak bir durum değildir bu, çünkü Hazaristan'daki üst tabaka mensupları 8. yüzyılın ikinci yarısında Musevî dinine geçti²⁰, dolayısıyla İbranî yazısı da kaçınılmaz bir şekilde belirlendi. 10. yüzyıldan kalma bir yazı var elimizde: Kiyev'de oturan Musevîlere gönderilen İbranîce bir mektup söz konusu. Bu ilginç anı, Golb ve Pritsak tarafından 1982'de yayınlandı²¹. Hazar döneminde İbranî alfabesinin Türk metinlerinin kaleme alınmasında kullanılması hakkında bilgimiz yok, fakat meselâ Kırım Karaimlerinin 14. yüzyıldan itibaren böyle yazdıklarını biliyoruz. 13. yüzyılın başından kalma bir Fars kaynağı Mübârekşâh Merverrudî ise Hazarların özel yazısı olduğunu söylüyor, fakat ne yazık ki ancak kopyası tanınan 'bu eserde asıl harflerin yeri boş bırakılmıştı²². Ama Hazar yazısının hatıralarını tanımamız hakkında kuşularınız olmasın: son otuz yılda, eski Hazar İmparatorluğu bölgelerinde büyük sayıda bulunan runik yazılı abideler herhalde Hazar yazı abideleridir. Şimdilik en uzun ve önemli olanları sıralamakla yetinelim: Novoçerkassk'ta iki matara üzerindeki yazılar, Mayatskoye Gorodişçe'den bir duvar yazısı, Humara yazıları, Volga nehri kenarındaki Elista şehri yakınlarında bulunan boğa kafatası üzerindeki yazı, v.s.²³ Hazar alfabesi, bu konudaki bütün denemelere rağmen henüz çözülmüş değildir. Bu

¹⁹ An-Nadîm, *Kitab al-Fihrist*. Ed. G. Flügel. Leipzig 1871. 20.

²⁰ P. B. Golden, "Khazaria and Judaism", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* III (1983), 127-56.

²¹ N. Golb-O. Pritsak, *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*. Ithaca and London 1982.

²² *Ta'rih-i Fakhru'd-Dîn Mubârakshâh*. Ed. E. Denison-Ross. London 1927. 46; Ligeti L., "A kazár írás és a magyar rovásírás", *Magyar Nyelv* XXIII (1927), 475.

²³ A. M. Şçerbak, "O runičeskoy pis'mennosti v Yugo-Vostočnoy Evrope", *Sovetskaya Tyurkologiya* 1971/4. 76-82; J. Németh, *Acta Linguistica Hung.* XXI (1971), 42-7; S. G. Klyashtorny - I. Vásáry, "A runic inscription on a bull-skull from the Volga region", *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*. Edited by G. Kara, Budapest 1987. 171-9.

bağımsız runik yazı sisteminin 13 kadar işareti biçim açısından Orhon yazıtları işaretlerine yakındır, aynı zamanda 7-8 işaretin biçimsel benzeri ancak Sekel yazısında bulunur. Anıların dili muhtemelen Türktür; fakat Bulgar Türkü mü yoksa Genel Türk mü olduğunu elbette saptayamayız. Her iki ihtimal de ortadadır. Hazar yazısının 7.-8. yüzyıllar civarında oluştuğundan aşağı yukarı emin olabiliriz; Genel Türk mü yoksa Bulgar tipi mi bilemediğimiz Hazar dilini kaleme almak amacıyla bu tarihte artık var olan Göktürk yazısı örnek alınmış. Bu alfabenin Bulgar dilini kaleme alma amacıyla kullanıldığı ihtimalini ben çok daha büyük görüyorum, çünkü Genel Türk tipi bir dil için Göktürk alfabesi bu yüzyıllarda Batı Türk bölgelerinden hareket edip artık hazır bulunuyordu.

Orta Avrupa runik alfabelerinin çözümünde belki de en önemli olabilecek diğer runik yazı sistemi, Geç Avar diye adlandırdığım yazı tipidir. Bu gruba çok önemli ve nispeten uzun iki anı bağlıdır: Daha 1799'dan beri bilinen Nagyszentmiklós definesinin yazıları, ayrıca 1983'te Szarvas şehrinde bulunan kemik iğnelik üzerindeki yazı. Nagyszentmiklós yazılarına uzun dönem herhangi bir anlam verilememişken, Orhon yazıtları okunduktan sonra, bu yazıların da Türk runik yazıları ailesine mensup olması açıklık kazandı. Gyula Németh'in çözüm denemesinin inandırıcı olmamasının yanı sıra, anıları Peçenek olarak nitelemekle araştırmaları uzun süre çıkmaza soktu²⁴. Bu arada arkeologlar, Nagyszentmiklós definesinin 9. yüzyıldan önceki dönemden kaldığını ve Peçeneklerle hiç bir alâkası olmadığını kesinlikle saptadı ve 1983'te bulunan Szarvas yazısı da bu tespiti doğruladı. Bu iğnelik Szarvas'ta bir Geç Avar mezarlığından çıkarıldı, demek ki aşağı yukarı 8. yüzyıldan kalma²⁵. 8. yüzyılda ise Karpat havzasında herhangi bir Peçenek yazısı söz konusu bile olamaz. Karpat havzası 567'den beri Avarların elinde idi, fakat 7. yüzyılın sonunda arkeolojik buluntuların kanıtladığı gibi yeni bir göçebe halkı buralara yerleşti. Bu halk büyük bir ihtimalle Bulgar halklarından ve Karpat havzasına yerleşmeleri, Kafkasyadaki Bulgar İmparatorluğunun çökmesinden sonra Esperüh yönetimindeki Bulgarları 680 yılında bugünkü Bulgaristan'a kadar yönelten büyük halk göçüyle ilişkide olabilir. Son on yıllarda Gyula László'nun ortaya attığı meşhur "ikili yurt kurma" teorisinin de ileri sürdüğü gibi, bu Bulgar grupları arasında artık Macarca konuşanların da bulunması dışlanamaz²⁶. Nasıl olursa olsun, şimdilik bu hatıra grubunu arkeolojide kök salmış terimle "Geç Avar" olarak adlandırmakta yarar görüyor ve en büyük ihtimalle Bulgar dil tipi metinlerin söz konusu olduğunu da ekliyoruz. Çeşitli denemelere rağmen, bu metinlerin

²⁴ Bk.: Németh'in 3. dipnotta sıralanmış eserleri.

²⁵ I. Juhász, "Ein awarenzeitlicher Nadelbehälter mit Kerbschrift aus Szarvas", *Acta Archaeologica Hung.* XXXV (1983), 373-7; Róna-Tas A., "A szarvasi tütartó felirata", *Nyelvtudományi Közlemények* LXXXVII (1985), 225-48.

²⁶ László Gy., *"kettős" honfoglalás*. Budapest 1978.

çözümünü daha beklemeliyiz. Geç Avar yazısının 8-9 kadar işareti Sekel runik yazısının işaretlerinin biçimsel açıdan aynısıdır; ve üç yazı, yani Sekel, Geç Avar ile Hazar da bir takım benzerlikler göstermektedir.

Bütün bu olguları tarih ve kronoloji açısından irdeleyerek, dört yazı sistemi arasında řu bağlantıları saptayabiliriz: Göktürk alfabesi büyük bir ihtimalle 6. yüzyılın ikinci yarısında Batı Türk bölgesinde meydana gelip kısa zaman içinde gerek Türk İmparatorluğunun doğusunda gerekse Türklerce fethedilen Kafkasya bölgelerinde yayılmıştır. Hazar yazısı bundan sonra: 7. yüzyılda, Göktürk yazı sistemine dayanarak oluşmuş olabilir. Geç Avar yazısı, muhtemelen bir Bulgar tipi Türk dilini yazıya aktarmak amacıyla Göktürk ve Hazar yazılarına dayanarak ortaya çıkmış olabilir. Bu Geç Avar yazısının Karpat havzası anıları 8. yüzyıldan kalmadır. Son olarak, Sekel yazısı Macar dilinin yazıya dökülmesi amacıyla doğup nihaî şeklini muhtemelen ancak 9.-10. yüzyıllarda almıştır.

Bu tablo oldukça hipotetik olmakla birlikte, birkaç onyıldan önce bilinenlere kıyasla emin unsurlar bir hayli artmıştır. Eğer umduğumuz gibi Geç Avar ve Hazar yazılarının çözümünde yeni bulunan yazılar da yardımcı olursa, Göktürk yazısının Doğu Avrupa'da yayılmasının yolunu da anlamış olacağız. Dileđimiz de, işte budur!